

МЕТАФАРЫЧНАЯ РЭПРЭЗЕНТАЦЫЯ ВОДНЫХ ДЗЕЯСЛОЎНЫХ НАМІНАЦЫЙ У БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Канцэпт «вада» адносіцца да ліку культурных канстант любога народа і разам з такімі паняццямі, як паветра, неба, зямля, з'яўляецца адной з універсальных катэгорый канцэптуальнай карціны свету. У сувязі з выключна важнай роляй вады ў жыцці як асобнага чалавека, так і цэлых народаў у гэтым канцэпце адлюстроўваюцца характалагічныя рысы народа, асаблівасці яго менталітэту, а таксама спецыфіка нацыянальна-культурнага светабачання этнасу.

Дзеяслоўнае семантычнае поле вады складае невялікі працэнт лексічнага складу мовы і ўключае кінэтычныя дзеясловы са значэннем характару руху вады (цячы, ліць, капаць, булькаць, струменіць, бурліць), дзеянняў, які ажыццяўляюцца ў вадзе або пры дапамозе вады (плыць, мыць, адмыць, адмыцца, паласкаць, купацца, тапіць), працэсу ўжывання вады (выпіць, сэрбануць, жлукціць), пэўнага стану вады (кіпець, пеніцца). Гэтыя дзеясловы (за выключэннем булькаць, жлукціць, пеніцца) актыўна ўключаюцца ў працэс семантычнай дэрывацыі і ўтвараюць другасныя ЛСВ рознай семантычнай напоўненасці.

Пераносныя ЛСВ дзеяслова цячы групуюцца вакол інварыянтнага значэння 'ліцца ў якім-небудзь напрамку, ліцца струменямі, патокам'. Прадказальнымі з'яўляюцца пераносы руху вадкасці на падзенне сыпкіх рэчаў (зерне цякло праз пальцы; сухі пясок цёк з-пад ног), пах, павеў адкуль-небудзь (грыбны водар цёк з зямлі; ветры з поўдня на ўсход цякуць), а таксама на рух суцэльным патокам вялікай колькасці людзей (цякуць патокі людзей; цячэ праспект шумлівай ракой). Распаўсюжанымі з'яўляюцца тэмпаральныя перасэнсаванні, у якіх цячэнне вады атаясамліваецца з рухам, працяканнем часу: Паволі, аж занадта паволі цяклі часіны. (К. Акула); Чалавек сам бярэ на сябе тую ці іншую ролю, а затым ужо падзеі цякуць у залежнасці ад набягаючых варункаў. (К. Травень); Цяклі дні. Вялікі князь Ізяслаў, здавалася, забыўся пра пасланца. (Л. Дайнека); Хвіліны цяклі марудна. Так марудна, што Вераніцы здалася, быццам час наўмысна замаруджвае свой бег. (А. Гара). Разнавіднасцямі гэтага тэмпаральнага ЛСВ можна лічыць варыянты 'праходзіць, ісці сваім парадкам, развівацца ў пэўнай паслядоўнасці' (спакойна цякло жыццё; думкі цяклі далей), 'бесперапынна плаўна гучаць' (між імі цячэ мірная бяседа; цячэ замілаваны галасок, павольна, разважліва; песня цячэ, як рэчка). Мадыфікацыя гэтай метафары і яе новае нападзенне назіраецца ў сучасным публіцыстычным дыскурсе, дзе цячэнне вады вобразна ўяўляе рух грошай, іх своеасаблівае цячэнне і перацяканне: Лічылася, што Кадафі мае вялікую падтрымку: у горад цякла львіная доля нафтавых грошай. (В. Барысевіч).

У сэнсавай структуры полісеманта ліць 'вельмі моцна ці безупынна цячы, ісці (пра вадкасці, дождж і інш.)' акрэсліваюцца два другасныя

цэнтры: У першым цэнтры ЛСВ звязаны з распаўсюджваннем святла, гукаў, пахаў і пад.: Узышоў месяц і ліў над зямлёй сваё сумнае серабрыстае святло. (В. Вольскі); Шчодра ліло цяпло яскравае красавіцкае сонца. (І. Шамякін). Пераносныя значэнні другога сэнсавага цэнтры носяць аказіянальны характар і ўказваюць на нагаворы, паклёпы, даносы, безпадстаўныя абвінавачванні ў чым-небудзь: Яны лілі розныя памылі на перадавых беларускіх патрыётаў. (К. Акула); На яго лілі бруд, яму здраджвалі паплечнікі, але ён не змяніў сваіх прынцыпаў. (П. Севярынец); На ягонае імя лілі бруд, абвінавачвалі ў няздзейсненых ім злачынствах. (С. Ёрш).

Дзеяслоў капаць 'ліць, наліваць каплямі, падаць каплямі' ў другасным значэнні 'даносіць, нагаворваць' набывае негатыўную канатацыю, што характарызуе чалавека з пункту гледжання яго нормаў паводзін, маральных учынкаў і абавязкаў: Ён насуперак свайму жаданню мусіў капаць на сумленнага і разумнага камандзіра, якому тая размова мяркуючы па ўсім, будзе каштаваць жыцця. (В. Быкаў).

У дзеясловаў бурліць, віраваць 'бурна цячы, пералівацца з шумам, круціць' пераносныя значэнні выражаюць вялікую сілу выяўлення падзей грамадскага жыцця, а таксама высокую ступень напружанасці ўнутранага стану чалавека, яго празмернае хваляванне: Скрозь бурліла людское мора. (У. Юрэвіч); І цвітуць над шатрамі надзеі, і бурліць жыццё. (М. Лынькоў); Бурліць гэты паток чалавечы, як рака па рэчышчы. (К. Тарасаў); Маладая, нерастрачаная сіла бурліла ў ім, прасіла выйсця. (В. Чаропка); Жыццё вірвала і не дала спаць да самай глыбокай ночы. (К. Травень); У сталёвым позірку Марковіча вірвала ўладарная воля прамінулага самаахвярнага пакалення. (К. Травень); А Данік віруе, злуецца. А нічога зрабіць не можа. (А. Бязлепкіна); Радэсць вірвала ў выцвілых вачах. (Л. Дайнека); Розыгрышы, вершы, жарты, ідэі, неўтаймаваная энергія і сіла жыцця так і вірвалі ў ім. (У. Караткевіч).

Часам у адным тэкставым фрагменце адначасова выкарыстоўваюцца дзеясловы бурліць, віраваць, а таксама іншыя сінанімічныя адзінкі, што ўзмацняюць перакананасць і сілу ўражання ад выказвання: Знешне не было відаць Іванавага гневу, але на самай справе ўсярэдзіне ўсё вірвала, бурліла, нянавісць перапаўняла душу, жаданне помсты рвалася з грудзей. (В. Праўдзін); Увесь дзень і ўсю ноч кіпела, вірвала тысячурукая чалавечая праца. (У. Караткевіч); Янук выйшаў ад Падгайскага з вельмі перапоўненай галавой. Бурліла там, кіпела, пералівалася, аж цераз берагі хліпала. (К. Акула); Сіла, што клекатала, бурліла ў ім, дасягнула сваёй найвышэйшай кропкі. (Л. Дайнека).

У дзеяслова струменіць 'цячы струменем' пераноснае значэнне выходзіць за межы воднага кантынуума і распаўсюджваецца на пахі, святло, паветра, якія пашыраюцца, разыходзяцца: У паветры струменіць нешта незвычайнае, нібы пах цяпла, нібы хмель. (М. Лынькоў); А сосны сочаць і струменяць густы, духмяны пах смалы. (Я. Колас); Над хвояй празрыстымі хвалямі струменіць гарачае паветра. (В. Быкаў).

Дзеяслоў пляць ‘перамяшчацца па паверхні вады або ў вадзе’ характарызуецца шырокай сеткай другасных ЛСВ, якія аб’ядноўваюцца некалькімі семамі. Першая з іх акрэслівае рух (перамяшчэнне), які можа адносіцца да прыродных з’яў (хмар, воблакаў, туману), нябесных свяціл, паветраных транспартных сродкаў, руху людзей і інш.: Воблака плыве над Чыкалавічамі. (В.Карамазы); Узыходзіць на небе сонца, плыве воблака. (В.Казько); У небе, пераганяючы адна адну, плылі шэрыя хмары. (І. Гурскі); Месяц ціха плыве залатым чаўнаком. (З. Бядуля); Угары эскадрыллямі плылі самалёты. (І. Мележ); На хвалістай нізіне за сцяною жыта плыў камбайн. (І. Дуброўскі); Беспарарыўны паток войск плыве і плыве па галоўнай вуліцы. (П. Пестрак).

Другая сема аб’ядноўвае ЛСВ па прыцыпе іх суаднесенасці з распаўсюджваннем у паветры гукаў, пахаў: Акно было расчынена насцеж, і ў пакой шырока плыў духмяны водар асенняга саду. (У. Краўчанка); Пахла спелай збажыной — пах гэты плыў з палёў. (І. Шамякін); Над рэчкай плыла мелодыя нейкай вельмі знаёмай песні. (А. Асіпенка), Праз запацелыя шыбы плылі гукі піяніна. (С. Грахоўскі).

Трэцяя сема ўключае ментальныя ЛСВ накіраваныя на памяць чалавека, яго думкі, вобразныя ўяўленні: Але зусім не туды плылі думкі Казіміра. (П. Пестрак).

Чацвёртая сема носіць тэмпаральны характар і адлюстроўвае ў формуле “усё цячэ, усё змяняецца” хуткую зменлівасць і непаўторнасць быцця чалавека і ўсяго таго, што яго акружае: Праходзіў час, плылі нядзелі.. .., і дні дзяцінства адляцелі кудысь у выцвіўшую даль. (Я. Колас); Над палямі і ляснымі нетрамі плыла позняя вераснёвая ноч. (Т. Хадкевіч).

Дзеяслоў мыць мае невярокую семантычную парадыгму і ўжываецца ў значэнні ‘ачышчаць што-небудзь ад гразі, бруду вадой ці якой-небудзь іншай вадкасцю; абмываць’. Большая семантычная актыўнасць назіраецца ў вытворных дзеясловаў адмыць, адмыцца, метафарычныя ЛСВ якіх ‘зняць віну, ганьбу, грэх, вярнуць гонар, даказваць невінаватасць’ скіраваны ў сацыяльную сферу і міжасобасных адносін: Бруд, калі ён зверху, адмываецца, а вось калі душа чорная, яе ніколі не адмыеш! (М. Ваданосаў); Нічым, здавалася яму, нават тысячай забітых ім фашыстаў, нельга будзе хоць трохі адмыць з яго страшную ганьбу. (Я. Брыль); Адны ніколі ўжо не даруюць, што вырваўся з іхніх рук, а другія калі не адбяруць жыцця, дык так убрудзяць, што ніколі не адмыешся. (Г. Далідовіч); Яны могуць уцягнуць яго ў такое злачынства, што век не адмыешся. (В. Быкаў).

У сучасным публіцыстычным дыскурсе ў семантыцы дзеяслова адмыць канатацыя можа развівацца па мадэлі ‘ачысціць, змыць бруд вадой’ → ‘легалізаваць грошы, набытыя незаконным шляхам’: Інфармагенцтва паведамляюць, што зараз складана ўхіліцца ад падаткаў ці адмыць свае прыбыткі ў замежжы. (У. Паўлаў); Некаторыя мелі намер адмыць злачынныя капіталы ў Беларусі, уклаўшы "брудныя грошы" ў будаўнічы бізнес. (У. Ціхіня).

Дзеяслоў паласкаць у значэнні ‘прамываць, абмываць’ арыентуе сваю семантыку на дзеянне ветру, яго развейванне, подых (вечер палошча сцяг). У якасці аказіянальнага ў сэнсавай структуры гэтага дзеяслова фіксуецца ЛСВ ‘абгаворваць, пляткарыць’: Людзі палошчуць гэта імя, але ніхто не прадвяіў канкрэтных фактаў абвінавачванняў. (К. Кібальчыц); А чаму тады ваша імя зараз палошчуць дзе толькі можна? (Д. Баранаў).

У сэнсавай структуры полісеманта купацца з першасным значэннем ‘абмывацца, плаваць, асвяжацца, апусціўшыся ў ваду’ фіксуецца пераносны ЛСВ, заснаваны на знешнім станоўчым уражанні аб прыродных з’явах (спакой і ўранаўважанасць у свеце дрэў, раслін і сонечных промняў): Сталіца купаецца ў зелены прысадаў і зіхаціць золатам у праменнях вяснавога цёплага сонца. (У. Случанскі); Сонца купалася ў залатым вільчыку храма. (А. Бароўскі); Побач чыгункі прыемна купаліся залатыя косы сонейка. (Я. Колас). Іншыя ЛСВ дзеяслова купацца носяць аімістычны характар і выражаюць дастатковасць, празмернасць чаго-небудзь. Яна вунь у грашах купаецца, не ведае, што на сябе апранаць. (У. Мыслівец); І ў золаце купацца, і за шчасце хапацца. (С. Бязлепкіна). Працэс купання выклікае ў носьбітаў мовы пазітыўныя ўражанні, і таму купацца – значыць цешыцца, мець асалоду ад чаго-небудзь. Такая пярэціўная канатацыя выражаецца ў дачыненні да ўнутранага стану чалавека: Сэрца купалася ў салодкай уцесе, і думкі луналі ў марах. (Ц. Гартны); У час канцэрту купаешся ў моры пазітыву. (В. Ямашоў); Ён купаецца ў кветках і ў захопленых жаночых позірках, часам весела заўважаючы ў зачах у мужчын рэўнасць. (У. Арлоў); Некалькі дзён думкі Зоські купаюцца ў сонечных хвалях радасці. (З. Бядуля).

У сэнсавай структуры дзеяслова тапіць ‘прымушаць ісці на дно, затапляць’ вылучаюцца дзве метафарычныя цэнтры. У першым з іх другасны ЛСВ у мэтафэй зоне трансфармуецца для выражэння ўнутранага стану чалавека, стрымлівання ці заглушвання яго пачуццяў, думак: Уцякач спачатку тапіў свой сум у віне. (Л. Дайнека); Ён проста топіць сябе, свае пачуцці ў працу, бо дома няма з кім пагаварыць. (У. Клімовіч); Ён пачаў тапіць сваю крыўду ў працы. (У. Карпюк). Другі сэнсавы цэнтр скіраваны ў сацыяльную сферу, грамадскае жыццё і канцэнтруецца вакол інварыянтных сем ‘данесці’, ‘тайна паведаміць’, ‘абгаварыць’: «А ты будзеш на паноў старацца ды людзей тапіць?» — не сцярпела Аўгіня. (Я. Колас); Ты тапіў нас, каб зменшыць сабе кару. (Г. Далідовіч); Ён немцам лізаў боты і, каб выслужыцца, тапіў сваіх людзей. (І. Гурскі).

Дзеяслоў выпіць ‘праглынуць якую-небудзь вадкасць’ развівае другасны ЛСВ ‘ажыццявіць што-небудзь, выпрабаваць сябе, спазнаць на ўласным вопыце’: выпіць ‘вынесці, выцерпець’, Ён мае досыць юнацкай упартасці, каб выпіць усю чашу да дна, да астатняе кроплі! (М. Зарэцкі).

Семантыка дзеясловаў сербануць ‘з’есці вадкую страву, прысмоктваючы’, хлебануць ‘піць вялікімі глыткамі ‘вобразна праецыруецца на з’явы сацыяльнага жыцця з указаннем цяжкасцей, якія прыходзіцца перанесці чалавеку: На вайне Карпенку давялося сербануць ліха, яго

параніла. (В. Быкаў); Яму давялося хлебануць гора на фронце і ў партызанах. (С. Аляксееў).

У дзеяслова смактаць ‘піць, уцягваць у рот якую-небудзь вадкасць праз вузкую адтуліну ў чым-небудзь’ вылучаецца метафарычны ЛСВ ‘куруць’: Ён не злез з каня, смокча сабе папяросу і моўчкі азірае шэрае неба. (В. Гардзей); Увесь час дзед смактаў кривую люльку. (К. Акула). Сэнсавая парадыгма гэтага дзеяслова ўключае ЛСВ сацыяльна-міжасобаснага і псіхалагічнага характару: ‘цягнуць, бессаромна браць у каго-небудзь грошы і пад., нажывацца за кошт іншых’; ‘прыносіць пакуты, мучыць (пра якое-небудзь пачуццё)’: І ён, як той павук пачварны, усю ваколіцу смактаў і з крыўд людзей жывых бяскарна сваё багацце ўсцяж збіраў. (М. Машара); Прыходзіць падчас невымернае шкадаванне і смутак, што смокча грудзі, як атрутная змяя. (В. Іпатава); Гора смокча сэрцы, як змяя. (В. Іпатава).

У дзеяслова кіпець на падставе архісемы ‘інтэнсіўнасць, бурнасць’ развіліся метафарычныя значэнні, якія захавалі квантыватывныя прыметы, перанесеныя ў свет жывёл і насякомых, а таксама ў вобласць псіхалагічнага стану чалавека: кіпець ‘мітусліва рухацца, кіпець (пра мноства жывёл, насякомых’, ‘праяўляцца, развівацца бурна, з сілай (пра пачуцці, перажыванні, думкі і пад.)’, ‘быць узбуджаным, ахопленым якім-небудзь пачуццём’: На станцыі ў Гацях, як заўсёды кіпеў ніколі няспынны рух. (К. Акула); Цэлы дзень на Ростані, на Старым і Рыбным рынках кіпелі страсці. Крычалі, спрачаліся, заводзілі нейкія дыспуты. (У. Караткевіч); Карызна кіпеў шалёным абурэннем, перамяцаным з злараднасцю. (М. Зарэцкі); Жанчына кіпіць ад крыўды і злосці, але чакае яшчэ чагосьці. (К. Чорны); Гакенхольц адмоўна замахаў галавой. Вочы ў яго кіпелі гневам. (Л. Дайнека).

Такім чынам, дзеясловае семантычнае поле вады ўключае ў свой склад дзеясловы са значэннем характару руху вады, пэўнага яе стану, працэсу ўжывання вады, а таксама дзеянняў, якія ажыццяўляюцца ў вадзе або пры дапамозе вады. Практычна ўсе яны ўключаюцца ў працэс семантычнай дэбывацыі і ўтвараюць другасныя ЛСВ рознай сэнсавай скіраванасці. Бобразы вады, якія сфарміраваліся ў мове падчас культурна-гістарычнага развіцця народа, замацаваліся ў моўнай свядомасці як тэмпаральны паказчык пlynі часу, а таксама маркер міжасобасных адносін у соцыуме, які выяўляе эмацыянальны, духоўны, сацыяльны аспекты жыцця чалавека і яго ўзаемаадносін з аб’ектыўнай рэальнасцю. Уяўленне вады як руху субстанцыі з’явілася падставай для развіцця метафарычных ЛСВ, якія адлюстроўваюць працэс руху не толькі па вадзе, але і па зямлі і паветры. У сучасных умовах назіраецца актывізацыя і новае нападўненне семантычных мадэлей за кошт развіцця метафарычных ЛСВ, у якіх актуалізуюцца эканамічныя паняцці, звязаныя з грашовымі адносінамі і бізнесам.